

Gespreide aandacht versus concentratie; grenzen en mogelijkheden voor leraren

drs Marcella Blok¹

1. Inleiding

Op een dag verzuchtte mijn moeder: “Toen ik vier kinderen had opgevoed, kon ik geen boek meer in één keer uitlezen”. Deze uitspraak is mij altijd bijgebleven. Het verwonderde me, te meer daar ik niet alleen door haar, maar ook door mijn vader ben opgevoed, die tijdens het opvoeden van ons menig boek uitlas. Wij konden wat je noemt de tent afbreken zonder dat hij het merkte. Wij op onze beurt maakten uiteraard handig gebruik van het verschil tussen mijn vader en mijn moeder.

Ik zou u met deze ervaringen uit mijn jeugd niet lastig vallen, als ik niet in mijn werk als organisatie-adviseur veelvuldig dit verschil in uitoefening van een functie was tegengekomen. Ik noem dit gespreide aandacht versus concentratie. Naar mijn mening is het een belangrijk, vèrstrekkend en onderschat verschil tussen mensen en tussen functies. Toegepast op het onderwijs, denk ik dat de invoeringen van de veranderingen in het onderwijs en de problemen die dat voor leerkrachten geeft, beter worden begrepen als men dit verschil in ogeschouw neemt.

In dit artikel leg ik mijn gedachten hierover aan u voor. Ik zal de begrippen omschrijven en uitwerken, enerzijds als kenmerk van een persoonlijkheid (2), anderzijds als voorwaarde voor een goede taakvervulling (3). In 4 wordt besproken welke combinaties van persoonlijkheidskenmerken en taakkenmerken onderscheiden kunnen worden en welke gevolgen dat heeft voor de uitoefening van taken. In 5 stel ik de vraag of concentratie en gespreide aandacht aangeboren zijn of geleerd kunnen worden. Daarna bespreek ik verschillen tussen mannen en vrouwen op deze factoren (6). In 7 trek ik consequenties voor het beroep van leraar op de factoren concentratie en gespreide aandacht, nu van frontaal lesgeven wordt overgegaan op het begeleiden van zelfstandig leren.

2. Concentratie en gespreide aandacht: persoonlijkheidskenmerken

Concentratie en gespreide aandacht zijn twee manieren om *aandachtig* een taak uit te voeren. Beide hebben als tegenovergestelde: zonder aandacht, rommelig, snel afgeleid. Het woord concentratie wordt wel op twee manieren gebruikt: concentratie in de zin van met aandacht, en staat dan tegenover afgeleid. Maar concentratie betekent ook met de aandacht gericht op één onderwerp, gerichte aandacht con-centrisch. Ik gebruik het woord concentratie in deze laatste betekenis.

Concentratie

Het is het eenvoudigst om met het begrip concentratie te beginnen. We kennen het allemaal; het is gerichte aandacht. Als iemand een taak geconcentreerd uitvoert, dan is hij met zijn hele

¹ Verschenen in tijdschrift MESO, juni 1999

wezen met die ene taak bezig. Met zijn gehele wezen bedoel ik alle zintuigen en zijn denkvermogen zijn op die taak gericht, zowel fysiek als geestelijk dus. Hij hoort of ziet niets anders meer. Over het algemeen vindt men dit een goede manier van een taak vervullen. Ik leid dat onder meer af uit het grote aantal uitdrukkingen met een positieve connotatie, dat wij hebben om deze manier van een taak vervullen te omschrijven: zij hoort of ziet niets meer, in één adem iets doen, hij is er helemaal in. Iemand uit zijn concentratie halen is kwalijk: we noemen dat storen.

Concentratie is niet een toevallige, eenmalige manier van een taak vervullen, het is een persoonlijkheidskenmerk. Sommige mensen zijn geneigd wát ze doen, geconcentreerd te doen. Wie in een boek opgaat, doet dat altijd. En als de omstandigheden verhinderen om geconcentreerd te lezen, dan leest men liever helemaal niet. Ook als persoonlijkheidskenmerk wordt het positief gewaardeerd². In de klas spreken we van leerlingen, die zich niet kunnen concentreren, op een negatieve manier. We vinden het zorgelijk als een kind zich niet kan concentreren. We zijn bereid de omstandigheden zo gunstig mogelijk te maken: rust en stilte in de klas bevordert concentratie. We willen het kind de eigenschap concentratie aanleren, als hij het niet van nature heeft. Ik denk niet dat ik overdrijf door te zeggen, dat veel leerkrachten menen dat zonder concentratie er überhaupt niet kan worden geleerd, in elk geval geen schoolkennis.

Wat is concentratie precies? Mijn definitie is deze: concentratie is het vermogen een taak zodanig uit te voeren dat

- het hele wezen van de actor is gericht op de taak,
- de sturing van de taak berust bij deze actor,
- de taak zonder onderbreking wordt uitgevoerd,
- informatie uit de omgeving die buiten de taak valt niet wordt waargenomen

Van deze omschrijving zijn *de sturing en het zich afsluiten voor informatie buiten de taak* essentieel om concentratie te onderscheiden van gespreide aandacht.

Concentratie wordt niet alleen door anderen positief gewaardeerd, het is voor de actor ook een positieve ervaring. Onlangs werd in NRC/Handelsblad het begrip flow besproken van de Hongaars/Amerikaanse hoogleraar M. Csikszentmihalyi³. Flow is het in opperste concentratie uitvoeren en tot een goed einde brengen van een taak met een zekere moeilijkheidsgraad. Flow veroorzaakt na afloop een geluksgevoel. Velen van ons kennen bijvoorbeeld het verschil tussen je door het schrijven van een artikel heenworstelen (door plicht gedreven, niet geconcentreerd) en het schrijven van een artikel in een periode van flow.

Gespreide aandacht

We zien veelal over het hoofd, dat er nog een manier is om aandachtig taken te vervullen, namelijk met gespreide aandacht. Niet voor niets gebruik ik hier direct al het meervoud taken, het vindt plaats daar waar verschillende taken door elkaar en naast elkaar worden vervuld. Veel informatie uit de omgeving moet tegelijkertijd worden opgevangen en op elk signaal moet verschillend, worden gereageerd. Het opvoeden van een aantal jonge kinderen in één huis is

² Hierop is een uitzondering: wie onophoudelijk geconcentreerd is, noemen we verstrooid. In deze term ligt m.i. een dubbele connotatie, namelijk positief en negatief, besloten.

³ Spiering, H., *Geluk als bijproduct*, in: NRC/Handelsblad 4-7-1998

een exemplarisch voorbeeld van een dergelijke taak. Terwijl je het ene kind verschoont en vriendelijk toebabbelt (aandacht!), houd je in de gaten of het andere zoet speelt en geen gevaar loopt. Zo nodig grijp je in of spreek je ook met het andere kind. Een ouder kind komt binnen en vraagt waar haar blokfluit is, want ze moet naar les. Je weet direct waar de blokfluit ligt en waarschuwt even het oudere kind waar het allemaal aan moet denken. Intussen is je aandacht (en je handen) ook met de twee ander kinderen bezig gebleven.

Ook hier geeft de taal informatie over deze eigenschap. De actor is een duizendpoot, moet ogen en oren overal hebben, of ogen in haar achterhoofd en wie dat niet heeft komt ogen en oren tekort. Mijn indruk is dat de connotatie van deze uitdrukkingen neutraal is, niet positief en niet negatief, meer een feitelijk constatering of hooguit een negatieve connotatie voor wie het niet redt. Maar niet zoals bij concentratie hoor je een leerkracht bewonderend tegen de ouders zeggen, dat het kind op zoveel dingen tegelijk kan letten en adequaat handelen. Er is hier sprake van een vaak niet herkende eigenschap en wanneer die wel herkend wordt, wordt hij (maatschappelijk) ondergewaardeerd.

Wat is gespreide aandacht precies? Gespreide aandacht is het vermogen een taak zodanig uit te voeren dat

- de actor met zijn hele wezen op de omgeving is gericht
- de actor veel verschillende informatie uit de omgeving naast en door elkaar kan verwerken
- op elke soort informatie adequaat en verschillend wordt gereageerd
- de sturing van de taak buiten de actor ligt (in de omgeving) of de sturing door actor en omgeving wordt gedeeld
- de actor zelf het doel mede bepaalt

Bij deze laatste opmerking bedoel ik, dat de actor een eigen inbreng in de taak heeft, en ook een eindresultaat voor ogen heeft. Vaak (niet altijd) is dat eindresultaat omvattender dan de optelsom van de afzonderlijke handelingen. Veel ouders hebben een redelijk duidelijke opvatting over het beoogde resultaat van hun opvoeding, terwijl elke dag moeders een bijdrage aan dat resultaat moet leveren, maar niet op eenduidige wijze. Kenmerkend is dat de actor de wijze van uitvoering door de omgeving laat beïnvloeden en ook met de omgeving samen het doel bepaalt.

Bij gespreide aandacht zijn *de gedeelde sturing (of sturing door de omgeving) en het blijven toelaten van informatie buiten de taak die onder handen is*, de kenmerken die gespreide aandacht onderscheiden van concentratie.

Wij zijn niet gewend gespreide aandacht als persoonlijkheidskenmerk te beschouwen. Ik breek een lans ervoor dat wel te doen. Als we mensen bestuderen, zien we dat sommigen zoveel mogelijk via de gespreide aandacht werken en dan ook op hun best zijn. Het zijn de mensen die veel verschillend hooi op de vork nemen, die, als er veel tegelijk gedaan moet worden, zelf zien waarmee zij kunnen helpen, die iedereen efficiënt aan het werk zetten, of het kind dat in een groep de leiding op zich weet te nemen.

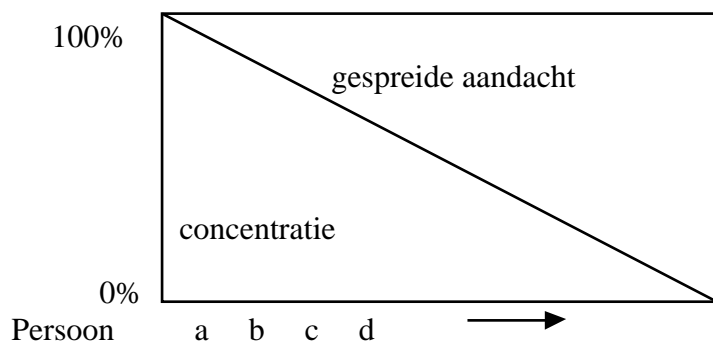
Is gespreide aandacht voor de actor ook een plezierige ervaring? Ik meen van wel. Het positieve gevoel overvalt je echter minder dan bij een geconcentreerde werkwijze.

In het begrip flow bijvoorbeeld zit duidelijk de waardering van een proces sterker dan de waardering van het resultaat. In die zin zou het ook op gespreide aandacht toegepast kunnen

worden. Echter hoewel de waardering van het proces groter is dan voor het resultaat lijkt van flow toch alleen sprake als er wel resultaat is behaald. Bij taken met gespreide aandacht is het veelal moeilijk te spreken van “het resultaat”. Wat is het resultaat van een werkdag van een uitstekende directiesecretaresse?

Bovendien gaat het bij flow om een proces waarbij de hele sturing en uitvoering bij de actor liggen. Bij gespreide aandacht is juist de sturing buiten de actor of deels buiten de actor, waardoor het moeilijker is de tevredenheid over het proces aan de actor alleen toe te schrijven. Men ziet dan ook dat mensen die trots (willen) zijn op wat zij met gespreide aandacht hebben bereikt, gaan opsommen, wat hun bijdrage is geweest.

Concentratie en gespreide aandacht zijn persoonlijkheidskenmerken. Sommige mensen bevinden zich op één uiterste, kunnen alleen maar met concentratie of alleen maar met gespreide aandacht werken. Veel mensen bevinden zich daartussen in en kunnen beide. Toch hebben de meeste mensen, als je het hen vraagt, een voorkeur voor één van beide, die hen het beste ligt. In een schema kunnen de beide eigenschappen als volgt worden weergegeven: (fig. 1)

Let wel, in dit plaatje wordt weergegeven hoe iemand zich gedraagt bij het uitvoeren van een taak. Het is niet zo dat mensen zich zouden kunnen permitteren om helemaal nooit gespreide aandacht te laten zien. Dat zou omgang in het menselijk verkeer onmogelijk maken. Maar het stereotype van een computerfreak laat wel zien, dat er mensen bestaan die het moeilijk vinden om andere bezigheden te hebben dan het geconcentreerd uitvoeren van een taak.

Of dat van nature is, bespreek ik nadat ik ingegaan ben op gespreide aandacht en concentratie als kenmerken van een taak.

3. Gespreide aandacht en concentratie: kenmerken van de taak

De voorbeelden in de vorige paragraaf zijn niet toevallig gekozen. Taken vergen niet dezelfde vorm van uitvoering. Men kan taken indelen op een continuüm tussen concentratie en gespreide aandacht. Zo zal het uitwerken van een wiskundige som op het uiterste van concentratie liggen, evenals een scheppende taak als schrijven. Wetenschappelijk denken vergt ook concentratie. In alle gevallen taken die een (hoewel niet altijd tastbaar) resultaat opleveren.

Aan het andere uiterste liggen taken die in het sociale verkeer liggen: leiding geven aan een groep mensen, opvoeden, het werk van een telefoniste, het bedienen van een twintigtal tafels op een terras.

Het opmerkelijke is, dat taken die elk met concentratie uitgevoerd zouden kunnen worden, als ze worden gecombineerd tot één functie gespreide aandacht vergen: een typiste heeft een geconcentreerde taak, een secretaresse dient gespreide aandacht te hebben.

De functie van secretaresse laat goed zien dat alle afzonderlijke taken wel degelijk aandacht en dus een vorm van concentratie vragen. Toch mag ze niet zo geconcentreerd werken, dat ze niet meer in staat is op elk moment een van de andere taken uit te voeren. Kenmerkend is dus dat informatie van buiten niet mag worden afgesloten. Een typiste kan zeggen dat de telefoon haar stoort, een secretaresse zegt dat nooit. De telefoon hoort er gewoon bij. Een ander belangrijk kenmerk van taken met gespreide aandacht is, dat ze zich moeilijk efficiënt laten maken. Wat zou het efficiënt zijn als alle telefoontjes van de hele dag achter elkaar gedaan zouden kunnen worden en daarna alle brieven getikt, enzovoort.

Puntsgewijs geformuleerd: taken die concentratie vergen

- vergen van de actor aandacht die gericht is op die ene taak (uitsluiting van de omgeving)
- worden gekenmerkt door sturing alleen door de actor
- zijn gericht op dingen of problemen (cognitieve problemen maar ook fysieke, technische problemen)
- hebben meestal een duidelijk einddoel (hoeveel tijd het zal kosten kan onbekend zijn, maar wel is duidelijk of het af is)

Taken die gespreide aandacht vergen

- vergen van de actor alertheid op de omgeving tijdens het uitvoeren van een (deel)taak
- vergen uitvoering van deeltaken naast en door elkaar
- worden gekenmerkt door sturing vanuit de omgeving of door gedeelde sturing
- zijn veelal gericht op mensen
- hebben meestal een onduidelijk einddoel (de tijdsduur kan bekend zijn maar het is niet duidelijk of het af is).

Ik wil nogmaals benadrukken dat beide soorten taken dus aandacht vragen. Wie een functie vervult die gespreide aandacht vraagt, moet alle deeltaken aandacht geven om ze tot een goed einde te brengen. Dat stelt overigens wel grenzen aan de mate van concentratie die elk van die deeltaken vergt. De taken die uiterste concentratie vragen kun je niet combineren tot een functie met gespreide aandacht. Een veelgehoorde opmerking van managers is: dit kan ik hier niet, dit neem ik mee naar huis.

Zoals meestal zijn de uitersten eenvoudiger te beschrijven dan de tussenvormen. Er zijn taken die men naar keuze meer met concentratie of met gespreide aandacht kan uitvoeren, al heeft dat wel invloed op het resultaat. Zo kan een organisatie-adviseur sterk geconcentreerd werken: hij onderzoekt de organisatie, analyseert gegevens en schrijft een rapport. Of hij werkt juist met gespreide aandacht: tijdens een werkconferentie begeleidt de adviseur de organisatieleden, die zelf onderzoek en analyse doen en trekt met hen conclusies.

4. Mens en werk gecombineerd

Het is duidelijk dat de combinatie mens en werk in de uiterste vormen een kwadrant oplevert:

kenmerk v.d. taak \ kenmerk v.d. persoon	concentratie	gespreide aandacht
Concentratie	1	2
Gespreide aandacht	3	4

(fig.2)

Een kwadrant maakt helaas altijd een statische indruk. Dat is in dit geval niet bedoeld. We hebben reeds gezien, dat personen, hoewel van aanleg vaak gepredisponeerd tot één van beide, toch kunnen schuiven tussen concentratie en gespreide aandacht. Ook hebben we gezien dat er voor vele taken een keuzemogelijkheid is om deze meer of minder volgens een geconcentreerde werkwijze dan wel volgens gespreide aandacht in te richten. Het is dus een dynamisch kwadrant. Bij de bespreking van de hokjes, dient men dat erbij in aanmerking te nemen.

De hokjes 1 en 4 geven de ideale combinatie aan. De actor doet het werk dat bij hem of haar past. Een genoegen voor de persoon en bewonderenswaardig om te zien: de geleerde professor in zijn studeerkamer (1), de perfecte directiesecretaresse (4). Duidelijk blijkt ook, dat concentratie niet op zichzelf een waardevolle eigenschap is: alleen bij die taak die concentratie vergt.

Maar wat gebeurt er, als iemand qua aanleg met concentratie wil werken en in een functie zit die gespreide aandacht vraagt (hokje 2)? Hiervan zijn karakteristieke voorbeelden. Doktoren werken met concentratie, chirurgen bij uitstek. In veel ziekenhuizen was (of is) het gebruik om de beste chirurg tot leidinggevende van de groep chirurgen (of snijdende vakken) te maken. Management vraagt echter voornamelijk gespreide aandacht. De situatie is meestal rampzalig. Niet alleen heeft de afdeling te lijden onder slecht management, de persoon in kwestie is ook ongelukkig. Verscheidene malen heb ik managers gecoacht die in deze valkuil terecht waren gekomen. Zo was er een directeur van een basisschool, die zo geconcentreerd werkte, dat hij altijd schrok als er iemand binnenkwam. Dat vond hijzelf uiteraard onaangenaam, maar ook een verkeerd signaal voor degenen die binnenkwam. Hij wilde immers een uitnodigende uitstraling hebben. Een verbetering was voor hem om een spreekuur in te stellen en perioden waarin hij niet gestoord mocht worden. Dit is een voorbeeld van iemand, die door structurering (sturing!) van de taken, het werk liet opschuiven van gespreide aandacht naar concentratie. Overigens helpt het al enorm voor de beleving als de betrokkene de begrippen concentratie en gespreide aandacht krijgt aangereikt.

In hokje 3 zitten mensen die liever werken met gespreide aandacht, maar een taak moeten uitvoeren die concentratie vraagt. Helaas wordt de taak dan vaak niet of niet goed uitgevoerd. Zo zijn er uitstekende managers, die echter nooit het rapport opleveren dat hun baas hun vraagt. Redenen voor uitstel te over, maar de echte reden is vaak dat zij de concentratie niet kunnen opbrengen die noodzakelijk is voor het schrijven van een rapport. Een handige manager zorgt dat hij daarvoor een stafmedewerker heeft. Het verschil tussen staf en lijn zit onder meer in het verschil tussen concentratie en gespreide aandacht. Ook dit is een voorbeeld waarin de actor zijn eigen werk doet opschuiven, dit maal door de concentratie te delegeren.

Mensen ontwikkelen allerlei strategieën om taken waarvoor zij staan en die hen in hokje 2 of 3 doen belanden, te veranderen in de richting van hokje 1 en 4. Strategieën om gespreide aandacht te verminderen en concentratie mogelijk te maken zijn:

- * zorgen voor volgtijdelijkheid (leerlingen moeten hun vinger opsteken en de leraar geeft de beurt),
- * deeltaken delegeren (zie ook vrouwenberoepen ' 7)
- * je tijdelijk overgeven aan je omgeving, daarna weer concentratie (het spreekuur)
- * deeltaken afwentelen op automatisch gedrag. Automatismen gaan via ons ruggemerg en leiden ons niet meer af. Voorbeeld is het schakelen van een auto, zelfs een groot deel van het opletten op het verkeer. De kwaliteit van het werk heeft hieronder vaak wel te lijden (bijvoorbeeld iemand heeft wel "ja,ja" geantwoord maar blijkt zich de boodschap niet te kunnen herinneren).

Strategieën om de noodzaak tot concentratie te verminderen en met gespreide aandacht te werken:

- * mensen bij het werk betrekken om het samen te doen
- * delegeren (zie ook staf-lijn hierboven)
- * drie taken parallel doen, ook als dat niet strikt nodig is.

Deze strategie kan alleen worden toegepast bij taken die niet al te veel concentratie vergen. (Het kan zijn dat scholieren die huiswerk willen maken met de radio aan, deze strategie volgen)

5. Aangeboren of aangeleerd?

De vraag is van belang of de eigenschappen concentratie en gespreide aandacht aangeboren zijn of aangeleerd kunnen worden.

Is het aangeboren, en niets meer aan te doen, dan rest ons niet anders dan bij beroepskeuze hiermee sterk rekening te houden evenals bij selectie van personeel. Nooit meer de beste chirurg tot leidinggevende maken. Is het te leren, dan is het zaaks hiervoor trainingen te ontwikkelen.

Allereerst meen ik dat mensen met een bepaalde aanleg voor hetzij concentratie hetzij gespreide aandacht ter wereld komen. Men hoeft maar een ochtend op een peuterspeelzaal te observeren om deze stelling te bevestigen. Het ene kind blijft lang doorgaan met iets te proberen of onderzoeken, het andere wordt geïntrigeerd door telkens andere impulsen uit de omgeving. Een kind dat sterk geconcentreerd werkt, heeft moeite met de overgang van de ene bezigheid naar de volgende, als hij die niet zelf heeft bedacht. Ik heb de indruk dat geconcentreerde kinderen

ook meer gericht zijn op dingen, dan op andere kinderen. Kinderen met gespreide aandacht reageren ook op impulsen van andere kinderen en maken zo meer en vaker contact. Ik spreek hier over uitersten, veel kinderen bevinden zich tussen deze uitersten in.

Kan men de andere kant, gespreide aandacht of concentratie, leren? Hier past mijns inziens een uitgebreider verhaal. Wie qua aanleg zich bevindt op één der uitersten, kan moeilijk het andere erbij leren. Soms zelfs vrijwel niet. De veel gehoorde uitspraak "Ik kan geen twee dingen tegelijk doen" blijft voor sommigen mensen waar. Wie minder uitgesproken is, kan door oefening de andere kant in meer of mindere mate ontwikkelen.

Hier schuilt echter een adder onder het gras. Wie lang oefent in één van beide, kan de andere verleren. Hier kom ik terug op de verzuchting van mijn moeder. Waarschijnlijk was zij qua aanleg in staat tot zowel concentratie als gespreide aandacht. Zij hield ervan om in één adem een boek uit te lezen. De wijze waarop zij echter jarenlang het huishouden en de opvoeding van ons vieren ter hand nam, was uitgesproken vol van gespreide aandacht. Daardoor had zij de concentratie verlerd. Ook het tegendeel ben ik veelvuldig tegengekomen. Dus langdurig maar één soort taken vervullen, doet de andere eigenschap verdwijnen. Er is dan oefening nodig om de oude vaardigheid terug te krijgen.

Sommigen is het gegeven om concentratie en gespreide aandacht af te wisselen, maar het kost moeite en ook het afwisselen zelf moet geoefend worden. Het wisselen zelf wordt meestal niet als prettig ervaren. Mensen die een concentratie vragende baan combineren met het opvoeden van kleine kinderen, wisselen veelal liever in hele dagen af. Het is veel moeilijker om een halve dag geconcentreerd te zijn en een halve dag gespreide aandacht te bieden. Als het gelukt is tot een werkelijke concentratie te komen, dan lukt het geven van gespreide aandacht even niet. Je bent er met je hoofd niet bij. Andersom na een halve dag gespreide aandacht, kun je de rust niet vinden om tot concentratie te komen.

Het is belangrijk bij de beroepskeuze van leerlingen met deze eigenschappen rekening te houden. Alweer bij de uitersten verloopt dat meestal vanzelf wel goed. Men heeft een uitgesproken aanleg voor concentratie en voelt zich aangetrokken tot een beroep dat ook concentratie vergt. En hetzelfde met gespreide aandacht. Vervolgens is men dan jarenlang in dat beroep werkzaam.....ja dan wordt het onmogelijk om de andere eigenschap nog te leren. Daar ik de voorbeelden nu eenmaal bij mijn ouders heb gezocht: mijn vader werkte van aanleg en in zijn beroep sterk met concentratie. Hij doet nog steeds, ook privé, altijd dingen na elkaar, nooit gelijktijdig. Informatie van buiten de taak waarmee hij bezig is, bereikt hem eenvoudig weg niet.

6. Man, vrouw, beroep

Bij nadere beschouwing blijken de beroepen die concentratie vergen en die welke gespreide aandacht vergen, niet gelijkelijk over mannen en vrouwen verdeeld te zijn. Mannen bevinden zich in veel grotere getale in beroepen die concentratie vergen en vrouwen zeer overwegend in beroepen die gespreide aandacht vergen.

In de sociologie spreken we van mannenberoepen en vrouwenberoepen wanneer die beroepen procentueel overwegend (90% of meer) door mannen of vrouwen worden vervuld. We zien dan dat de vrouwenberoepen vrijwel zonder uitzondering gespreide aandacht vragen: receptioniste, kleuterleidster, ziekenverzorgende, secretaresse.

Sterker nog, veelal ontstaat een vrouwenberoep door het afsplitsen van alle taken van een mannenberoep die concentratie verminderen (en tezamen dus zeker gespreide aandacht vergen). Voorbeeld hiervan is tandarts met als afsplitsing tandartsassistente. De sturing van alle ondersteunende beroepen ligt buiten de actor, namelijk bij degene wiens werk je moet ondersteunen.

Dè grote uitzondering op dit deel van het verhaal is de functie van algemeen manager, bij uitstek een functie die gespreide aandacht vraagt. Tot op heden is het een mannenberoep. Toch hoort men steeds vaker dat vrouwen als manager zo goed voldoen. Wellicht is de verklaring mede te zoeken in het feit dat veel vrouwen geschikt zijn voor het geven van gespreide aandacht.

Vrouwen bevinden zich dus vaker dan mannen in functies die gespreide aandacht vragen. Sluit dat aan bij een verschil in aanleg? De vraag naar nature of nurture is hier niet te beantwoorden. Daarvoor zou onderzoek noodzakelijk zijn. Wel is duidelijk, dat nurture een krachtige versterker van het man-vrouw-beeld is. Niet dat meisjes in Nederland worden ontmoedigd om zich te concentreren; integendeel, het schoolsysteem moedigt hen evenzeer als jongens daartoe aan. Maar het wordt hun onaantrekkelijk en zelfs onmogelijk gemaakt om gespreide aandacht *niet* te ontwikkelen. Alleen al de identificatie met de moeder, die in 99 van de 100 gevallen met gespreide aandacht haar rol vervult, is een krachtige stimulans om hetzelfde gedrag te ontwikkelen. En naar we hebben gezien, hoe meer je oefent in één van beide, des te makkelijker verleer je de andere.

Iets diepgaander verklaring geeft de theorie van Chodorow, die beschrijft hoe de ontwikkeling van meisjes door identificatie met de moeder leidt tot een opener systeem met weinig egogrenzen. Zij gebruikt de term gespreide aandacht niet, maar haar beschrijving past naadloos bij deze term. De ontwikkeling van jongens leidt juist tot sterke egogrenzen en tot de overtuiging dat ze om een man te zijn, niet moeten zijn als hun moeder⁴.

Tegen de tijd dat de beroepskeuze moet plaatsvinden, zo rond het zestiende tot achttiende jaar, denk ik dat meer vrouwen gespreide aandacht als voornaamste persoonlijkheidskenmerk hebben, en meer mannen concentratie als voornaamste persoonlijkheidskenmerk.

⁴ Chodorow, N., *Waarom vrouwen moederen*, 1980

Niet verwonderlijk dus, dat de beroepskeuze daarmee in overeenstemming is. Daar komt bij dat nog steeds de meerderheid van de Nederlandse vrouwen ook de functie van moeder gaat uitoefenen, waardoor gespreide aandacht eens te meer wordt getraind.

7. Veranderingen in het beroep van leraar

Gebruikmakend van hetgeen in dit artikel is beschreven, wil ik ingaan op de veranderingen in het beroep van leraar, nu gevraagd wordt van frontaal lesgeven te veranderen naar het begeleiden van zelfstandig leren leren.

Eerst bekijken we het beroep op de dimensie concentratie - gespreide aandacht. Dan zien we dat dat verschilt bij diverse leeftijden en schooltypen. De jongste kinderen krijgen allemaal les van leerkrachten die werken met gespreide aandacht. De kleuterleidster kan wel het schoolvoorbeeld ervan worden genoemd. Terwijl ze vier kinderen een lesje geeft in de ene hoek, houdt ze de overige 20 met haar andere zintuigen in de gaten en grijpt in of helpt waar nodig. Alle genoemde kenmerken van gespreide aandacht zitten in haar manier van lesgeven.

Bij de hogere groepen van de basisschool verschilt het. Montessori-onderwijs vraagt in alle groepen gespreide aandacht, hoewel gemengd met een flinke dosis concentratie. Klassikaal, frontaal onderwijs is in zijn principes geheel gericht op concentratie en vraagt dat ook van de onderwijzer. De kunst voor de onderwijzer is om de groep als geheel in één concentratie te krijgen. Zijn/haar werkwijze is tegelijk voorbeeld en sturing. We zien dat ook aan het verbod op storen, en aan het belang dat aan stilte en rust wordt gehecht. De periode van concentratie wordt langer naarmate de kinderen ouder zijn. Sommige onderdelen van de dag vragen ook enige gespreide aandacht van de leerkracht, bijvoorbeeld het kringgesprek, maar met mate.

In het voortgezet onderwijs heerst de klassikale, vakgebonden didactiek nog vrijwel overal. Ook hier een leraar die sterk een beroep doet op zijn eigen concentratie en die van de leerlingen. Idealiter wordt die concentratie 50 minuten vastgehouden. Een goede leraar is er één die ofwel door een meeslepend verhaal, ofwel door orde en goede kennisoverdracht de concentratie teweeg brengt. De sturing ligt geheel bij de leraar. Vragen van de leerlingen zijn geen afwijking maar een zorgvuldig geregisseerd onderdeel daarvan. Ook als de leerlingen zelf werken, doen zij dat tezamen aan dezelfde stof, voortgestuwd als het ware door de concentratie van de groep. In praktijk komt de ideale situatie zelden voor. Veel vaker is het zo, dat de leraar wel geconcentreerd zijn of haar verhaal vertelt, maar een flink deel van de leerlingen ofwel afgeleid is, ofwel geconcentreerd op andere zaken dan de lesinhoud.

Men zou kunnen stellen dat het orde houden een andere taak is dan lesgeven en dat dus eigenlijk twee taken tegelijk moeten worden vervuld. Het wonderlijke is, dat dat vooral het geval is bij een leraar die slecht orde kan houden. Die moet bewust, steeds weer aandacht schenken aan ordemaatregelen. Een goede frontaal lesgevende leraar heeft het orde houden gereduceerd tot een automatisme en kan zich geheel toelagen op het lesgeven. Daarbij richt hij zich op het vak, de kennisoverdracht aan de groep als één geheel. In welke mate elke leerling de kennis ook opneemt, daarover verzamelt hij tijdens het lesgeven geen informatie. De sturing, hebben we al gezien, ligt geheel bij hem. Bij uitstek dus een geconcentreerde taak door een geconcentreerde leraar. Ik beperk me in de beschrijving tot de "zuivere" vorm van het frontaal lesgeven.

Dat veel leraren een mengvorm met gespreide aandacht hanteren, is in mijn ogen eveneens een mengvorm van frontaal lesgeven met andere vormen van lesgeven. Zelfs dan echter, blijft het voornaamste kenmerk van concentratie in tact: de sturing blijft bij de leraar alleen.

Nu wordt bijvoorbeeld in het kader van het studiehuis, gevraagd om de didactiek zo te veranderen dat het de leerlingen aanzet tot zelfstandig leren. Dat is niet anders dan het voorstel *de sturing van het leren bij leerling en leraar tezamen* te leggen, waarbij de leraar de mate van zelfstandigheid voor de leerlingen varieert naar wat zij aankunnen. De leraar kan de leerlingen niet als groep blijven zien, het zijn dan individuen, die verschillende signalen geven, waarop hij verschillend moet reageren. Het is duidelijk dat de leraar dan moet beschikken over een vergaand vermogen tot gespreide aandacht.

Veel leraren zijn sceptisch over de voorgestane veranderingen. De kritiek richt zich meestal op het verlies van de concentratie: het wordt een rommeltje, de kinderen zijn teveel afgeleid, ik kan toch onmogelijk 30 kinderen apart in de gaten houden. Hun kritiek is terecht als je ervan uitgaat dat *gezamenlijke concentratie van leraar en groep* de enige en noodzakelijke voorwaarde is voor het leren. Bij zelfstandig leren wordt geleerd niet door middel van *gezamenlijke concentratie*, maar door *individuele concentratie* van leerlingen, of door werken met *gespreide aandacht* (groepswerk). De enige bij wie verlies aan concentratie inderdaad plaats moet vinden, is de leraar zelf. Van hem of haar wordt immers gespreide aandacht gevraagd.

Dat is een grote verandering, van het ene uiterste naar het andere. Veel van de kritiek die leraren uiten, vindt, denk ik, zijn oorsprong in de angst voor een dermate grote verandering in het eigen gedrag.

Als mijn betoog over concentratie en gespreide aandacht steek houdt, dan moeten we stilstaan bij de vraag van welke leraren we deze verandering kunnen vragen en wat we moeten doen om hen die gespreide aandacht aan te leren. Van de schoolleiding kan worden gevraagd dat zij met leraren omgaat, zoals de schoolleiding wil dat de leraren met leerlingen omgaan: niet gelijke monniken gelijke kappen, maar juist omdat het geen gelijke monniken zijn, ieder een kap naar maat.

Begin van de hele verandering is, dat schoolleiding en leraren over de nieuwe functie van leraar en over ieders kwaliteiten praten in termen van concentratie en gespreide aandacht. Men moet het werk en zichzelf leren kennen op dit punt. Ik heb vaak gemerkt dat als men dit onderscheid ziet, men tot creatieve oplossingen komt om het werk meer in overeenstemming met de eigen aanleg en gewoonte te maken. (zie ook strategieën in '4).

Terugkerend naar het kwadrant, zullen er groepen docenten te onderscheiden zijn. Er zijn leraren, die van aanleg sterk geconcentreerd werken en vervolgens decennia klassikaal, dus geconcentreerd hebben lesgegeven (in het kwadrant bevinden zij zich al heel lang in hokje 1). Van hen kan men mijns inziens niet vergen dat ze nu nog gespreide aandacht leren geven. Dat is een boude bewering met verstrekkende consequenties voor de schoolleiding. Men zou deze leraren kunnen inzetten bij de frontale lessen of gezamenlijke instructie die ook in elk studiehuis nog aanwezig zullen zijn. Overigens is individuele ondersteuning, dus echt één op één of hooguit drie leerlingen ook geschikt, want hier is concentratie juist goed mogelijk. De functie van remedial teacher of decaan komt dan wellicht in beeld.

Er zal een groep leraren zijn, die juist nu kan gaan lesgeven in overeenstemming met de eigen aard. Scholing in didactiek blijft nodig, maar deze zal direct in goede aarde vallen. Zij kunnen verhuizen van hokje 3 naar hokje 4.

Een grote groep zal zich hiertussen in bevinden. Naast de scholing in nieuwe didactische vormen denk ik dat deze groep heel veel oefening nodig heeft in combinatie met reflectie op wat hem/haar het beste ligt. Gespreide aandacht is een vaardigheid, en vaardigheden leert men door afkijken van anderen en door oefenen. Daarbij dient ieder een persoonlijke stijl te ontwikkelen, we spreken dan van het je eigen maken van de vaardigheid. Wellicht merken sommigen dat het afwisselen van perioden met gespreide aandacht (groepswork en iedereen mag de docent raad vragen) en perioden met concentratie (iedereen aan het werk en stilte) voor hen makkelijker is dan steeds door elkaar.

8. Tot slot

We hebben gezien dat de verandering van klassikaal frontaal onderwijs naar zelfstandig leren, voor leraren een verandering betekent van concentratie naar gespreide aandacht. Tevens hebben we gezien dat door training velen deze vaardigheid kunnen leren òf door strategieën ermee kunnen leren omgaan.